

Հանրապետական մանկավարժահոգեբանական կենտրոն

«Հանրակրթական դպրոցների ուսուցիչների և ուսուցչի օգնականների դասավանդման հմտությունների զարգացման ապահովում» ծրագիր

ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Դպրոց՝ Պտղավանի միջնակարգ դպրոց

Թեմա՝ Արամ Մանուկյան՝ Առաջին Հանրապետության հիմնադիր

Վերապատրաստող, մենթոր՝ Կարինե Սարուխանյան

Ուսուցիչ՝ Հազարվարդ Բաղդասարյան

Երևան 2023

Բովանդակություն

Նախաբան	3
Ներածություն	4
Արամ Մանուկյանի կենսագրությունը	5
Ժամանակակիցները Արամ Մանուկյանի մասի	20
Եզրակացություն	22
Գրականության ցանկ	23

Նախաբան

Արցախ աշխարհում ծնունդ մի

Խիզախ, արի պատանի՝ ոնց Միեր Սասնայ,
Թողեց կեանքն իր աշխարհիկ, լծուեց գործին Սուրբ,

Յեղափոխական Կռուկի մեծ Գործիչ ասուպ:

Դաշնակցական մոսիկը դարերից խօսող,
Քո գործով դու դարձրեճիր պահապան հայոց,
Խրոխտ կեանքդ զոհեցիր յանուն քո ազգին,
Ազգիս փառապանճ հերոս՝ Արամ Մանուկեան:

Չայ անկախութեան մտքի հզօր ռահվիրայ,
Կորստեալ մեր պետութեան շունչ տուող Մեսիա,
Կարսից Թիֆլիս, Երեւան, Վան, Սարդարապատ,
Ես մի ընկեր կը գովեմ քո փառքը անհուն,
Անմահ շունչդ Է թեւածում հայ հողի վրայ:

“Ազատութիւն կամ Մահ” Սուրբ երդման ճամբին,
Վանայ Արամ, քեզ տուին Փաշա Մականուն,
Չայաստանի Տիքթաթոր Արամ Մանուկեան:

Աբրահամ Գասպարեան

Ներածություն

Թեմայի արդիականությունը: 2023 թվականին կնշվի մայիսյան հերոսամարտերի և Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հարյուրհինգամյակը: Այս համատեքստում կարևոր է վերախմաստավորել և արժևորել Առաջին Հանրապետության հիմնադիրներին: Ուսումնասիրելով նրանց կյանքն ու գործունեությունը, սխալներն ու ձեռքբերումները, կարելի է դասեր քաղել նորօրյա Հայաստանի զարգացման և առաջընթացի համար:

Եվ այժմ ` հարյուրհինգ տարի անց, երբ հայ ազգը կրկին կանգնած է օրհասական վտանգի առաջ, անհրաժեշտություն առաջանում վերադարձալ պատմության դասերին: Նկատի ունենալով Հայաստանի ներկայիս իրավիճակը` օգտակար է հետևել Առաջին Հանրապետության կառավարության գործիչների հայրենասիրությանը, անձնանվեր ու անշահախնդիր աշխատանքին ու պետականամետ անմնացորդ նվիրումին հայրենիքին:

Հետազոտական աշխատանքի նպատակը: Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել Արամ Մանուկյանի կյանքն ու գործունեությունը, պարզել Արամ Մանուկյանի անհատական հատկանիշները և իր դերակատարությունը Հայոց պատմության մեջ:

Հետազոտական աշխատանքի խնդիրները. Ուսումնասիրել Արամ Մանուկյանի ժամանակաշրջանի պատմագրությունը, ժամանակիցների կարծիքները, իր կենսագրությանը առնչվող պատմական աղբյուրները և վերլուծել Արամ Մանուկյանի դերը պատմական ենթատեքստում:

Արամ Մանուկյանի կենսագրությունը

Արամ Մանուկյանը (ծննդյան անվամբ՝ Սարգիս Հարությունի Հովհաննիսյան) ծնվել է 1879 թ. մարտի 19-ին Ղարաբաղի Շուշի քաղաքում: Արամի հայրը զինագործ էր, իսկ մայրը՝ Սոնան, զբաղվում էր հինգ երեխաների խնամքով: Նա իր նախնական կրթությունը ստացել Շուշիի Աագուլյաց ծխական դպրոցում, ապա 1895թ. ընդունվել է Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոց: Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի վերելքի այդ ժամանակաշրջանում Շուշին դարձել էր ազգային-հեղափոխական գաղափարների խմորումների կարևոր կենտրոններից մեկը: Թեմականի աշակերտ Արամը շատերի հետ անդամագրվեց Շուշիում իր կազմակերպչական ցանցն ընդարձակող հայ ազատամարտի առաջատար ուժ ՀՀ դաշնակցությունը և իր ամբողջ կյանքն անմնացորդ նվիրեց հայ ժողովրդի ազատության վեհ գործին:

Արդեն թեմական դպրոցում ուսանելու տարիներին Արամն աչքի ընկավ կուսակցական մեծ ակտիվությամբ: Նա քարոզչական-կազմակերպչական աշխատանքներ ծավալեց և՛ թեմականում, և՛ քաղաքում ու գյուղերում: Նրա գործունեությունը նկատելի էր հատկապես թեմական դպրոցում: Այստեղ նա նախաձեռնել է նաև աշակերտական հավաքներ:

Հեղափոխական գաղափարներ տարածելու համար Արամը և նրա մի շարք կուսակցական ընկերներ 1900-1901 ուստարվա վերջին հեռացվեցին Շուշիի թեմականից, որից հետո ուսումը շարունակեցին Երևանի թեմական դպրոցում: Այստեղ ևս եռում էր աշակերտական կյանքը. աշակերտությանը կրթական հարցերից բացի հուզում էին նաև ազգային-հասարակական խնդիրները: Արամն անմասն չմնաց այդ շարժումից: Նա պատրաստում էր դասախոսություններ, ռեֆերատներ, հրատարակում աշակերտական թերթ, կապ պահպանում ուրիշ քաղաքների աշակերտական միությունների հետ և մասնակցում կուսակցության ընդհանուր գործունեությանը:

Արամը բարեհաջող կերպով ավարտեց Երևանի թեմականն ավարտեց 1903թ. մայիսին: Այստեղ հայ քաղաքական ուժերը, առանձնապես ՀՀԴ-ն և հայ սոցիալ-դեմոկրատական խմբակները հայ բանվորության շրջանում ծավալել էին

աշխատանքներ՝ ձգտելով իրենց շուրջը համախմբել նրանց: Քաղաքական հորձանուտներքաշված Արամը շուտով դարձավ Բաքվի կազմակերպության ճանաչված գործիչներից մեկը: Նա մասնակցեց քաղաքական ցույցերին և գործադուլներին, որպես Դաշնակցության ներկայացուցիչ 1903թ. ընտրվեց գործադուլային բյուրոյի անդամ:

Իբրև ՀՀԴ անդամ Արամն ակտիվ մասնակցություն ունեցեցավ հայ եկեղեցու ունեղվածքը բռնագրավելու մասին ցարական հրամանագիրը չեղյալ համարելու համար մղվող պայքարին:

1903 թ. ամռան երկրորդ կեսին Կարսում հաստատված Արամը եռանդուն մասնակցություն ունեցավ ՀՀԴ Կարսի մարմնի ծավալած աշխատանքներին: Նրա գործունեության կարևոր կողմերից մեկը ազատագրական շարժման խորացմանն ուղղված քարոզչությունն էր:

Արամի հաջողությունները քարոզչական բնագավառում այքան ակնհայտ էին, որ Դաշնակցության Կարսի կազմակերպությունը նրան վստահեց քարոզչական գործի ղեկավարությունը, հակառակ նրա անհամաձայնությանը, թե դա չէր Կարս անցնելու իր նպատակը: Արդեն այս շրջանում Արամը հանդես էր գալիս որպես հասուն քաղաքական գործիչ:

Նա գտնում էր, որ ազգային իրավունքները վերականգնելու համար պետք է ապավինել սեփական ուժերին:

Արամն ակտիվորեն մասնակցեց Երկիր ուղարկվող զինատար խմբերի կամգակերպմանը, որոնց միջոցով ազգային քաղաքական ուժերը, ամենից առաջ ՀՀԴ-ն, հույս ունեին նոր թափ հաղորդել ազգային-ազատագրական պայքարին:

Արամը վճռեց անցնել Արևմտյան Հայաստան և տեղում նպաստել ազատագրական շարժման ծավալմանը:

1905թ փետրվարի 6-ին նա հաստատվեց Վանում՝ նախապես ՀՀԴ ղեկավարությունից ստանալով համապատասխան հրահանգներ , նաև որպես

կուսակցության Վանի կենտրոնական կոմիտեի իրավահավասար անդամ գործելու լիազորություն:

Կարճ ժամանակ անց՝ ստանձնելով ՀՀԴ Վանի կազմակերպության ղեկավարությունը, նա ելնելով ազատագրական շարժման անցյալից, և հետամուտ լինելով իր կուսակցության կողմից որդեգրվող պայքարի նոր մարտավարությանը, եռանդուն գործունեություն ծավալեց ընդհանուր ապստամբության համար անհրաժեշտ հիմքեր ստեղծելու, առաջին հերթին Վան զենք-զինամթերք փոխադրելու ուղղությամբ:

Արամը պաշտպանում էր Հրայրի այն գաղափարը, որ եթե հայերը պետք է ապստամբություն քարձրացնեն, ապա դա պետք է լինի համաժողովրդական՝ նախապատրաստված բազմակողմանիեռերեն և հիմնավոր: Բռնի հեղափոխությունը, այսինքն՝ զինված ապստամբությունը համարելով իրենց վերջնական նպատակը՝ Արամը գտնում էր, որ այն պետք է դնել նպաստավոր հողի վրա:

ՀՀԴ գործունեության կարևորագույն կողմը Երկրում հետագա պայքարի համար զենք կուտակելն էր: Արամի ղեկավարությամբ ՀՀԴ Վանի կազմակերպությունը նպատակամղված գործունեություն ծավալեց առաջին հերթին այդ ուղղությամբ: Միայն 1906թ. ընթացքում Վան փոխադրվեց ավելի շատ զենք-զինամթերք, քան նախորդ 15 տարիներին: 1906թ. Վան փոխադրվեց ավելի քան 400 հրացան: Այդ գործին Արամն ունեցավ անմիջական մասնակցություն: Արամի ղեկավարության շրջանում ավարտվեց Վանի նահանգում ՀՀԴ ամբողջական հաստատման և զանգվածային կազմակերպության վերածման գործընթացը: 1908թ. թուրքական սահմանադրության նախօրյակին Դաշնակցությունը Վանում ուներ մոտ 1000 անդամ:

Արևմտյան Հայաստանում ծավալված գործունեության առաջին տարիներին Արամն իրեն դրսևորեց որպես հետևողական, կազմակերպչական մեծ ջիղ ունեղող գործիչ: Նրա ղեկավարությամբ իրականացված քայլերի շնորհիվ ՀՀԴ Վասպուրականի կառույցի դարձավ ամենամարտունակ ու հեղինակավոր կազմակերպությունը Արևմտյան Հայաստանում, իսկ ինքը կարճ ժամանակում Արևմտյան Հայաստանում, իսկ ինքը կարճ

ժամանակում ձեռք բերեց մեծ հեղինակություն և ժողովրդի կողմից արժանացավ «փաշա» տիտղոսին:

Իբրև ՀՀԴ Վանի կազմակերպության ներկայացուցիչ Արամը մասնակցեց 1907 թվականին Վիեննայում կայացած ՀՀԴ 4-րդ ընդհանուր ժողովին: Նա այն պատգամավորների թվում էր, որոնք ըստ ամենայնի դնում էին ազատագրական պայքարի անցած տարիներին կուսակցության ծավալած գործունեության վերաքննման, սխալներն ընդունելու և դրանք չկրկնելու խնդիրը:

Բոլոր խնդիրներում նրա մեկնակետը ժողովրդին ջարդերից ու զրկանքներից հեռու պահելու մտահոգությունն էր: Արամը հանդես եկավ նաև իբրև կուսակցության միասնության սկզբունքի հետևողական պաշտպան:

1908թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Արամն արտահայտվեց նրանց հետ համագործակցելու իր կուսակցության քաղաքական գծի օգտին:

Երբ սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, թուրքական իշխանությունների հետ բանակցությունների միջոցով Արամն ամեն կերպ փորձեց Վանի հայությունը փրկել զրկանքներից ու ջարդերից, իսկ երբ խաղաղ միջոցներով այլևս անհնար դարձավ կանխել հայոց մեծամասշտաբ ջարդերը, Արամը, որպես ՀՀԴ ներկայացուցիչ, քաղաքական այլ ուժերի հետ ձեռնարկեց 1915թ. ապրիլյան ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը:

Արամը քաջ գիտակցում էր, որ հայոց դարավոր թշնամուն միայն ազգային միասնությամբ կարելի է հակահարված հասցնել և այդ իսկ պատճառով ամեն ինչ արեց այդ միասնությանը հասնելու համար: Ինքնապաշտպանության ընդհանուր գործի ղեկավարման մեջ ներգրավվեցին բոլոր հեղինակություն ունեցող գործիչները՝ անկախ նրանց կուսակցության պատկանելությունից: 1915թ. ապրիլի 5-ին, Արամի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց Վանի Հայ ինքնապաշտպանության զինվորական մարմինը, որում նրա առաջարկով ընդունվեցին փորձառու զինվորականներ՝ դաշնակցականներ Բուլղարացի Գրիգորը, Կայծակ Առաքելը, ռամկավար Արմենակ

Երկարյանը, անկուսակցական Փանոս Թերլեմեզյանը և ուրիշներ: Որոշ ժամանակ անց Արամը նույնպես մտավ այդ մարմնի մեջ և ղեկավարեց Վան-Այգեատանի ինքնապաշտպանությունը:

Վանի ինքնապաշտպանությունը սկսվեց 1915թ. ապրիլի 7-ին: Այդ օրը թուրքերը, հուժկու հրետակոծությունից հետո, անցան լայնածավալ հարձակման հայկական դիրքերի վրա: Առանձնապես օրհասական դրություն ստեղծվեց Սահակ բեյի դիրքում:

Գիտակցելով պահի լրջությունը՝ Արամը, համապատասխան ցուցումներ տալով Ջինվորական մարմնի անդամներին, մի խումբ մարտիկների հետ անմիջապես շտապեց այնտեղ: Հայտնվելով հրացանային և թնդանոթային հուժկու կրակի տակ՝ նա, առաջնորդին վայել իր պահվածքով (զինվորներից յուրաքանչյուրի հետ առանձին զրուցում էր, համբուրում նրանց, գոտեպնդում և խորհուրդներ տալիս) բարձրացրեց զինվորների մարտական ոգին: Արամի, Ջինվորական մարմնի անդամներ Բուլղարացի Գրիգորի, Կայծակ Առաքելի և Արմենակ Երկարյանի գլխավորությամբ հայերը ոչ միայն հուսալիորեն պաշտպանվում էին, այլև արժանի հակահարված տալիս թշնամուն: Ապրիլի 8-ին և 9-ի լույս 10-ի գիշերը հայկական ուժերը, արիություն ցուցաբերելով, գրավեցին թուրքական զորքերի մի շարք կարևոր հենակետեր:

Արամի գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն Վանով: Դեռևս ապրիլի 14-ին, ընդունելով թուրքերի դեմ մաքառող շատախցիների պատվիրակությունը, նա հրահանգեց Շատախի, Փեսանդաշտի և Քերծի մարտիկներին վարել բացառապես պաշտպանական մարտեր և միշտ լինել ժողովրդի հետ: Ելնելով քաղաքի պաշտպանների բարոյահոգեբանական, ռազմական ու պարենային կացությունը չճանրացնելու նկատառումներից՝ Արամն սրգելեց Շուշանց-Վարազ գծում հավաքված 5000 հայ փախստականների նահանջը Վան և զինվորական մարմնի մյուս անդամների հետ քայլեր ձեռնարկեց նրանց պաշտպանության համար:

Ապրիլի 14-ին Արամի հրահանգով այդտեղ ուղարկվեցին Այգեատանում ապաստանած 15000 գաղթականներից առանձնացված զինված գյուղացիները:

Ձեռնարկված քայլերի շնորհիվ տեղի ազգաբնակչությունը մինչև ապրիլի 25-ը դիմադրեց թշնամուն և հետո միայն հարկադրաբար նահանջեց Վան:

Թուրքական զորքերի հարձակումները Վանի վրա կրկնվեցին բազմիցս, սակայն միշտ էլ հաջողությամբ հետ մղվեցին:

1915թ. մայիսի 3-ին հայ ինքնապաշտպանները հետ մղեցին թուրքերի վերջին գրոհը: Չկարողանալով կոտրել վանեցիների հերոսական դիմադրությունը և տեղեկանալով ռուսական բանակի առաջխաղացման մասին՝ կուսակալը դադարեցրեց քաղաքի պաշարումը և նահանջեց Բիթլիսի ուղղությամբ: Վանի ինքնապաշտպանությունն ավարտվեց հաղթանակով, ինչի շնորհիվ ավելի քան 150 հազար վասպուրականցիներ փրկվեցին անխուսափելի կոտորածներից:

1915թ. մայիսի 5-ին Արարատյան կամավորական գնդի հեծելազորը Դաշնակցական Խեչոյի և Դայի Ղազարի հրամանատարությամբ մտավ Վան՝ արժանանալով ցնծագին ընդունելության: Նրանց դիմավորեց Արամը՝ իր օգնականների ու քաղաքի բնակչության հետ: Մայիսի 6-ին Վան հասան կամավորական գնդերի հրամանատարներ Դրոն, Քեռին, Վարդանը, ապա ռուսական բանակի հրամանատար գեներալ Ա.Նիկոլանը, որին էլ Արամը վանեցիների անունից հանձնեց քաղաքի բանալիները:

1915թ. մայիսի 7-ին ռուսական Կովկասյան բանակի հրամանատարության կողմից Արամ Մանուկյանը նշանակվեց Վանի նահանգապետ: Այդ նշանակումը միանգամայն բնական էր, քանզի նրա հեղինակությունն ընդունում էին բոլորը, և՛ դաշնակցականները ու ոչ դաշնակցականները, և՛ օտար գործիչները, և՛ նույնիսկ թուրքերը:

Արամի գլխավորությամբ Վասպուրականի հայությունը ձեռնամուխ եղավ հայրենի նահանգի վերաշինմանը: Ձևավորվեցին նահանգի վարչական կառույցներն ու կառավարման համակարգը:

Եռանդուն աշխատանք ծավալվեց նահանգի անվտանգության ապահովման, քայքայված տնտեսության վերականգնման, գաղթականության խնամքի, օրինականության ու կարգ ու կանոնի ապահովման վրա:

Առաջնահերթ լուծում պահանջող խնդիրներից էր ինքնապաշտպանության ապահովումն ու քաղաքից հեռացած քրդերի վերադարձի կանխումը:

Քրդական հարձակումներից պաշտպանվելու համար ստեղծվեցին ինքնապաշտպանական խմբեր, որոնք ընդհուպ մինչև հուլիսյան գաղթը հաջողությամբ կատարեցին իրենց վրա դրված խնդիրը: Այլևայլ, բայց հատկապես քրդերի վերադարձի առնչությամբ առկա էին լուրջ հակասություններ Արամի և ռուսական զորահրամանատարության միջև: Եթե Արամը ձգտում էր խափանել հայոց ցեղասպանությանը մասնակցած քրդերի վերադարձը, ապա ռուսական կողմը նրանց հանդեպ ցուցաբերում էր կարեկցական մոտեցում: Այսպես, կովկասյան 4-րդ բանակային կորպուսի հրամանատարը 1915թ. հունիսին թույլատրել էր ռուսական հպատակությունն ընդունած քրդերի վերադարձն իրենց նախկին գյուղեր:

Անհանգստացած իր ժողովրդի ճակատագրով՝, Արամը, դրսևորելով մեծ պատասխանատվություն իր ժողովրդի նկատմամբ, հունիսի 26-ին և 27-ին, դիմեց ռուսական բանակի զորահրամանատարությանը՝ փորձելով կանխել այդ որոշման կենսագործումը:

Արամի մտածված, հետևողական միջոցառումների շնորհիվ Վանի նահանգապետությունը օր օրի ոտքի էր կանգնում. կյանքը Վան-Վասպուրականում զարթոնք էր ապրում:

Հաջողություններն այնքան ակնհայտ էին, որ առանց չափազանցության կարելի է Վանի նահանգապետությունն անվանել հայոց նորագույն պետականության նախատիպ:

Սակայն, Վանի հայկական նահանգապետությունը երկար կյանք չունեցավ: Կովկասյան բանակի 4-րդ կորպուսի նահանջի հետևանքով հուլիսի 18-ին Վան-Վասպուրականի հայությունը հարկադրաբար բռնեց գաղթի ուղին:

Հարկադրաբար հեռանալով Վանից՝ Արամ Մանուկյանը մինչև 1917թ. ղեկտեմբերը հաստատվեց Թիֆլիսում:

Արամի և մյուս քաղաքական գործիչների գործունեությունն ավելի ակտիվացավ, և, որն կարևոր է, արգասաբեր եղավ 1917թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո:

1917թ մայիսի 2-11 Երևանում գումարվեց արևմտահայերի առաջին համագումարը, որն ընդունեց կարևորագույն որոշումներ միտված արևմտահայության գոյության ապահովմանը, Արևմտյան Հայաստանի վերաշինմանը, ստեղծեց արևմտահայության կյանքը ապահովող ղեկավար մարմինները:

Մինչև համագումարի բացումը մայիսի 1-ին տեղի ունեցավ հիշարժան իրադարձություն Արամի կյանքում: Այդ օրը Երևանում նա ամուսնացավ Կատարինե Զայյանի՝ Ղուրդղուլիի (Արմավիր) մանկական որբանոցի գլխավոր բժշկուհու հետ:

Այդ ամուսնությունից 1918թ. հոկտեմբերին ծնվեց Արամի միակ ժառանգը՝ Սեդա Մանուկյանը (1918-2005):

Արամը ղեկավար մասնակցություն ունեցավ 1917թ. մայիսի 10-ին Երևանում գումարված արևմտահայ դաշնակցականների շրջանային ժողովին:

Նա անմիջական մասնակցություն ունեցավ արևմտահայ նահագների վերաշինությանը՝ հանդիսանալով Ժամանակավոր կառավարության կողմից նշանակված Թուրքահայաստանի ընդհանուր կոմիսարի քաղաքացիական մասի օգնական Հ. Զավրյանի «աջ բազուկը»:

Արամն ակտիվորեն մասնակցեց նաև 1917թ սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 13-ին Թիֆլիսում խորհրադարանի գումարված Հայոց Ազգային համախորհրդակցության աշխատանքներին:

Արամն ըտրվեց արևելահայության կյանքը ղեկավարելու նպատակով ստեղծված Թիֆլիսի Հայոց Կենտրոնական Ազգային խորհրդի անդամ:

1917թ վերջին Կովկասյան ռազմաճակատի քայքայումը, որը սկսվել էր փետրվարյան հեղափոխությանը հաջորդած ամիսներին և խորացել հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, թուրքական ներխուժման վտանգի տակ դրեց ոչ միայն Արևմտյան, այլև Արևելյան Հայաստանը:

Երևանի նահանգում հայությունը հայացքն ուղղել էր դեպի տեղի Հայոց Ազգային Խորհուրդը, որը կազմվել էր Թիֆլիսի Ազգային խորհրդի օրինակով:

1917թ. դեկտեմբերին Թիֆլիսի Հայոց Ազգային և Հայ զինվորական խորհուրդները Արամ Մանուկյանին արտակարգ լիազորություններով գործուղեցին Երևանի նահանգ:

1917թ. դեկտեմբերի 18-ին, ժամանելով Երևան, Արամ Մանուկյանը գերմարդկային ճիգեր գործադրեց, հայությանը սպառնացող նոր ողբերգությունը կանխելու համար:

Երևանի Հայոց Ազգային խորհրդում ունեցած իր ելույթում, նկատի ունենալով թուրքական վտանգը, Արամը շեշտեց, որ հայությունը պետք է հենվի միայն ու միայն իր ուժերի վրա. «Ամեն ոք իր մասին է մտածում: Իր երկրի սահմաններից այն կողմ էթե նայող կայ, նայում է միայն յանուն իր շահերի: Ոչ ոք ոչ մի մարդ չի ուղարկի տաճկական ճակատ՝ տուն գնացող ռուսներին փոխարինելու համար: Եթե ընդհանուր ուժերով ճակատ պահելու խօսք էլ է լինում, դա լոկ խօսք է՝ զուրկ իրական հիմքից ու անկեղծությունից: Հայերով ոչ ոք չի հետաքրքրվում՝ շոշափելի օգնություն հասցնելու մտքով: Դրա հակառակը՝ կա դավադրական վերաբերմունք: Մենակ ենք և պետք է ապավինենք միայն մեր ուժերին՝ թե՛ ճակատը պաշտպանելու և թե՛ երկրի ներսը արգ հաստատելու համար:»

Արամը ցուցաբերեց նախանձելի համառություն, երկաթյա կամք, արտակարգ կազմակերպչական ունակություններ և հետևողականություն՝ ժողովրդի գիտակցության մեջ սեփական ուժերին ապավինելու գաղափարն ամրապնդելու և թշնամու դեմ համազգային շարժում կազմակերպելու համար:

Նրա առաջարկությամբ ստեղծվեց Հատուկ կոմիտե, որի նախագահ ընտրվեց Մ. Մուսիկյանը:

Սակայն ինչպես Հատուկ կոմիտեի, այպես էլ Ազգային խորհրդի և Երևանի նահանգի փաստացի ղեկավարն ու ոգին դարձավ Արամը: Նրա ազգային-պետական մտածողության ու եռանդուն գործելակերպի շնորհիվ, աշխատանքի լծվեցին ամենքը, անկախ կուսակցական պատկանելությունից:

Արամի առաջադրած՝ սեփական ուժերին ապավինելու քաղաքական գիծն ամրագրվում էր կոնկրետ ձեռնարկներով:

Առաջին ու կարևորագույն քայլը հայկական գործ ստեղծել էր. անհրաժեշտ էր գորահավաք հայտարարել:

1917թ դեկտեմբերի 23-ին Հատուկ կոմիտեն հրապարակեց նրա հեղինակած «Կոչ հայ զինվորներին» շրջաբերականը, որը բոլորից պահաջում էր կանգնել հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում:

Հատուկ կոմիտեի հայտարարած գորակոչը նպատակ ուներ հավաքագրել Երևանի նահանգի և Զանգեզուրի 20-32 տարեկան բոլոր հայ զինապարտներին:

Ձեռնարկված քայլերի շնորհիվ հաջողությամբ ձևավորվում էր հայկական զինուժը, իսկ իրադրությունը երկրում սկսում էր կայունանալ:

Արամը, որպես հայրենասեր ու հեռատես քաղաքական գործիչ, դարավոր թշնամուց հայ ժողովրդի փրկության ճանապարհին երկրորդական համարելով գաղափարախոսական տարաձայնությունները:

1918թ. մարտի 24-ին, երբ թուրքերը գրավեցին Սարիղամիշը, Երևանի բնակչությունը, գորքը և Հայոց ազգային խորհուրդը Արամին ընտրեցին Երևանի նահանգի «դիկտատոր»:

Պատմության մեջ, թերևս, եզակի դեպքերից էր, երբ ժողովուրդը կամովին ընտրեց դիկտատոր, որն իր անսահմանափակ իշխանությունը մինչև վերջ օգտագործեց բացառապես հոգուտ համազգային շահերի, երբեք չփորձեց իրեն վեր դասել ազգային ու զինվորական կառույցներից:

«Երբեք, գուցե, հայ կյանքում իշխանությունն ու հասարակությունը այնպիսի համերաշխ միություն չէին կազմել, քան 1918 թվականի գարնան և ամառվա պատմական ամիսներին», - գրել է Սիմոն Վրացյանը:

Համագործակցելոց հայրենասեր բոլոր ուժերի հետ՝ Արամը շարունակեց նահանգի ռազմաքաղաքական իրավիճակի կայունացման դժվարին գործը:

Արամի հաջողության կարևոր պայմաններից մեկն այն էր, որ նա լավ էր հասկանում, որ հայրենիքի փրկությունը կախված է միմիայն ժողովրդի կամքից և ամեն ինչ արեց այդ գործի մեջ նրան ներգրավելու համար: Այսպես, «դիկտատոր» ընտրվելուց հետո նա ժողովրդին հայտարարեց. «... Դուք պիտի իմանաք, որ ես անուժ եմ առանց ձեզ: Հերոսը ինքը ժողովուրդն է և եթե ժողովուրդը պատրաստակամություն ունի... աշխատել ու փրկել հայությունը վերահաս կործանումից, ապա իմ ու ինձ նման շատերի աշխատանքը ապարդյուն չի անցնի»:

1918թ. մայիսի 15-ին թուրքական զորքերը գրավեցին Ալեքսանդրապոլը, մայիսի 20-ին՝ Երևանից 40 կմ հեռու գտնվող Արաքս կայարանը, իսկ հաջորդ օրը՝ Երևանից 30կմ հեռու գտնվող Սարդարապատ կայարանն ու գյուղը: Առջևում Ս. Էջմիածինն ու Երևանն էին,, հայկական զորքի զգալի մասը կամզալուծվել էր , իսկ բնակչությունը խուճապահար գաղթում էր Երևան:

Ամբողջ սրությամբ դրվեց հայության լինել-չլինելու խնդիրը:

Այդ բախտորոշ օրերին Արամ Մանուկյանը դրսևորեց թշնամուն հակահարված հասցնելու աներեր կամք ու մեծագույն եռանդ:

1918թ մայիսի 19-ի առավոտյան, երբ թշնամին նոր էր ներխուժել Արարատյան դաշտավայր, Երևանի շրջանում գործող հայկական երկրորդ դիվիզիայի հրամանատար , գեներալ Մ.Սիլիկյանի հետ ունեցած հեռախոսագրույցում ճակատագրական համարելով զորքերի հետագա նահանջը ու Երևանն էլ ավելի մեծ վտանգի տակ դնելը, Արամը պահանջեց նահանջի առաջն առնել ու դիրքերը պահպանել: Արարատյան դաշտում թշնամուն հակահարված հասցնելու՝ նախօրոք դրված խնդիրն իրագործելու համար նա

խոստացավ երկու օրվա ընթացքում գորավարին տրամադրել անհրաժեշտ ամեն ինչ՝ մարդկային ուժ, զենք-զինամթերք և թիրախի աջակցությունը: Դրա համար Արամը հրահանգեց անհապաղ, առանց տարիքի ու սեռի դիրքի խտրության ռազմաճակատ ուղարկել բոլոր զինապարտներին:

Արամը, որ նախընտրում էր ամեն ինչին անձամբ հետևել, «իբրև շարժական ոզի, ամեն տեղ էր՝ հրապարակներում, շուկայում, տներում, եկեղեցիներում և կոզկոթեր իր խոսքերով ու կներշնչեր ամենքին»: Մայիսի 19-ի երեկոյան, երբ Ազգային խորհրդի նիստում հարց բարձրացվեց Երևանը թշնամուն հանձնելու մասին, Արամը ամենայն վճռականությամբ բացառեց նման հեռանկարը՝ նշելով. «...ոչ մի նահանջ ոչ մի գծի վրա: Նահանջ Երևանից՝ կնշանակե խաչ քաշել մեր ամբողջ գործունեության և մեր ապագա մուրազներուն վրա, բոլորդ պիտի մնաք և մեռնիք»:

Արամ Մանուկյանի ջանքերով վերջ դրվեց բնակչության շրջանում տիրող խուճապին:

Մայիսի 21-ի երեկոյան քաղաքային խորհրդարանի ամառային շենքի հրապարակում կայացած հանրահավաքում նա իր ելույթում նշեց. «Ես եկել եմ հայտնելու ձեզ, որ թշնամին գրավել է Սարդարապատը և շարժվում է դեպի Էջմիածին: Մեզ մնում է մի բան, կամ զենք վերցնել ու դուրս գալ թշնամու առաջ և կամ կոտորվել ոչխարի պես... Ով ուզում է ապրել, առանց բույե կորցնելու թող վերցնի զենքը, վերցնի նաև երեք օրվա պաշար և իսկույն կեթ դիմե ուսուցչական սեմինարիայի շենքը՝ ցուցակագրվելու և այնտեղից ճակատ ուղարկվելու համար: Ես իմ ասելիքս վերջացրի, այժմ ձեզ է մնում անելիքը»:

1918թ. մայիսի 22-ին, գորավար Մ. Միլիկյանի և փոխգնդապետ Ա.Վելիքյանի մշակած պլանի համաձայն, հայկական զորքը Սարդարապատի ճակատում հակահարձակման անցավ թուրքական գերակշիռ ուժերի դեմ և ծանր մարտերից հետո թշնամուն դուրս շարտեց Արարատյան դաշտավայրից: Պարտված թշնամին հարկադրաբար նահանջեց Ալեքսանդրապոլի ուղղությամբ: Քիչ անց հայակական

գորքերը՝ Դրոյի գլխավորությամբ, թուրքերին պարտության մատնեցին նաև Բաշ-Ապարանի ճակատում:

Մայիսյան հերոսամարտերը, որոնց կազմակերպմանն Արամ Մանուկյանն ունեցավ առաջնակարգ դերակատարություն, փրկվեցին հայ ժողովրդին վերջնական բնաջնջումից և հնարավոր դարձրին Հայաստանի անկախության վերականգնումը:

1918թ. մայիսի վերջին Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդը հռչակեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը: Հիշենք, որ մինչև մայիսյան հերոսամարտերը թուրքերը դեմ էին ինքնուրույն Հայաստանի ստեղծման ցանկացած գաղափարի:

Սարդարապատի ճակատամարտից հետո Արամ Մանուկյանը ստանձնելով անկախ Հայաստանի նախակառավարության դեր կատարող Երևանի Ազգային խորհրդի վարչության նախագահի և զինվորական վարիչի պաշտոնները, ընդհանուր գործին շաղկապելով բանիմաց ու հասարակության մեջ հարգանք վայելող ուժերին, կարողացավ նորանկախ երկիրը պահել համեմատական կայունության մեջ, մինչև որ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդը տեղափոխվեց Երևան և Հ. Քաջազունու գլխավորությամբ 1918թ. հուլիսի 24-ին ձևավորվեց ՀՀ կառավարությունը:

ՀՀ կառավարության մեջ Արամ Մանուկյանին վստահվեց ներքին գործերի նախարարությունը, որի իրավասության տակ էր նաև լուսավորության, հաղորդակցության, պարենավորման ու խնամատարության գործը, ինչպես նաև տեղական իշխանությունների խնդիրները: Նոր պաշտոնում ու նոր պայմաններում նրա ազգային-պետական մտածողութ յունն ու գործելակերպը նոր շունչ ու որակ ձեռք բերեց: Նա միշտ հանդես եկավ նախաձեռնողի, իրադարձություններին ընթացք տվողի դերում, որպիսիք կարևորագույն գծեր են յուրաքանչյուր բարձրաստիճան պաշտոնյայի համար, հատկապես այն օրերի նման բախտորոշ ժամանակաշրջանում:

Արամն անսպառ եռանդով իր մասնակցությունը բերեց հանրապետության առջև ծառայած հրատապ լուծում պահանջող խնդիրների կարգավորմանը:

Արամ Մանուկյանը շոշափելի ներդրում ունեցավ նաև պարենային ճգնաժամը մեղմացման, լուսավորության հանրապետությունում գրագրությունների հայացման, հարյուր հազարավոր փախստականների և որբերի դրությունը մեղմելու հարցում:

Հայրենիքի նկատմամբ ունեցած բարձր պատասխանատվությունը, ժողովրդասիրությունը, ժողովրդասիրությունը, համեստ կենցաղը, ազնվությունը, հետապնդվող խնդիրների նկատմամբ ցուցաբերած նախաձեռնությունը Արամին ապահովում էին բարձր հեղինակություն:

Դժբախտաբար, Արամ Մանուկյանին վիճակված չէր երկար ապրել և շարունակել հանրապետության ամրապնդմանն ուղղված գործունեությունը: Ժողովրդի հետ ամենօրյա անմիջական շփումների մեջ գտնվող գործիչը 1918թ. դեկտեմբերին վարակվեց հանրապետությունում մոլեգնող բժավոր տիֆով և 1919թ. հունվարի 29-ին կնքեց մահկանացուն: Արամի մահը ցնցեց հայ ժողովրդին, պետական, հասարակական ու կուսակցական գործիչներին: Նրա հուղարկավորությունը վերածվեց համաժողովրդական սուգի: Հուղարկավորությանը մասնակցում էր ամբողջ Երևանը, մեծ թե փոքր, որպեսզի վերջին անգամ հարգանքի տուրք մատուցեր մի մարդու, որին վստահել էր իր ճակատագիրը ամենաօրհասական պահին:

Թաղմանը, հանդես գալով ՀՀԴ Արևելյան բյուրոյի անունից, Ն.Ադրայանը նշեց«... մենք այս օր պիտի թաղենք մեծ մարդը, զոր հայ ժողովուրդը տուած է մեծ պատերազմի ընթացքին: Ի՞նչ է մեծ մարդը- Մեծ մարդը ան է, որ գիտե ըմբռնել ժամանակի հարցը և որո՞նք էինք այս վերջին շրջանի մեծ հարցերը, որ համայն հայ ժողովրդին կը պատկանէին-հայ ժողովրդի պաշտպանութեան և ազատութեան հարցերն էին ատոնք... Վանը բոլորի յիշողութեան մէջն է, հոն-Արամը հանդիսացաւ հայու հերոսական ոգին , փրկելով անոր ռազմական պատիւը: Երևանը վկայ էր հզոր ուժին, որ կար և կապրեր անոր մէջ, որ կազմակերպեց դիմադրութեան ուժը և այդ դիմադրութեան շնորհիւ կարողացաւ հիմք դնել Հայաստանի Հանրապետութեան, հայ ժողովրդի ազատատագրութեան»:

Նա հավաքված բազմությանը նշում էր «Երբ գիշերը գայ, մտեք ձեր հոգիի սենեակը և խօսեցեք ձեր խղճի հետ և ըսեք, արդեօք աշխատե՞ր էք հայ ժողովրդի համար, ինչպես Արամը, եղե՞ր էք այնքան անձնագոհ, որքան Արամը, տե՞ր էք ձեր ամբողջ կեանքը հայ ժողովրդին, ինչպես Արամը...»

Ժամանակակիցները Արամ Մանուկյանի մասին

«Նա պատրաստված հռետոր չէր, բայց երբ խոսում էր, այլևս ոչ մի առարկություն չէր լսվում: Այդ խոսքի մեջ անկեղծության, հավատքի և տրամաբանության այնպիսի որակ և քանակ կար, որով նա կարող էր կատաղած ամբոխները զսպել և հուսալքված բազմությունները կատաղեցնել»,- ասվել է Արամի մասին: Նա գիտեր մարդկանց ինչպես հրամայել, որ գնան մեռնելու:

«Նրա կազմակերպչական ուժն այնքան տիրական էր, որ ոչ ոք չէր կարող ընդդիմանալ: Երբ նա խնդրում էր, կարծես հրամայում էր»,- գրել են ժամանակակիցները:

Նա ընդամենը 70 օր եղավ Վանի նահանգապետ, սակայն կարողացավ հաստատել, որ ինքը բնածին պետական գործիչ ու ղեկավար է: Իսկ ինչպես էին դիմում Վանի նահանգապետին՝ «Վանի նահանգի վսեմ կառավարիչ», «Վսեմ նահանգապետ Վանի», «Վսեմ նահանգապետ», «Վսեմապատիվ պարոն Արամ», «Տեր նահանգապետ», «Նորին Գերազանցություն նահանգապետ Վանի»... Սրանք դիմելաձևեր են, որ հատուկ ասվում են երկրի ղեկավարին: Փաստորեն նահանգի բոլոր կառույցները և օտարերկրյա ներկայացուցիչները Արամ Մանուկյանի անձի պարագայում դիտարկում էին պետության ղեկավարի:

Արամի գործունեությունը բարձր է գնահատվել արդեն իսկ նրա ժամանակակիցների կողմից: Հատկանշական է գնդապետ Արարատյանի կողմից 1919թ. փետրվարին տված բնորոշումը. «Երևանի շրջանում այն ժամանակ ամբողջ իշխանությունը հաստատուն կերպով գտնվում էր Արամի ձեռքում, որը լիակատար համերաշխությամբ գործում էր գեներալ Սիլիկովի և գորքին ու ժողովրդին ոգևորող Դրոյի հետ: Երևանի շրջանի ռազմական հզորության, տնտեսական և մնացյալ կարգի կազմակերպման Արամի փայլուն ընդունակությունը հայերին հնարավորություն տվեց ձենքը ձեռքերին պահպանել փոքրիկ հողակտորը, միակ հողակտորը, միակ քաղաք Երևանը և Սուրբ Էջմիածնի եկեղեցին և, եթե հայերիս հետ հաշվի էին նստում այն ժամանակ և հաշվի են

նստում այժմ, ապա դա կարող եմ վերագրել բացառապես երեք անձանց՝ Արամին, գեներալ Միլիկովին և Դրոյին»:

Արամ Մանուկյանին բարձրագույն գնահատականներից մեկը տվել է խորհրդահայ պատմաբան Հ.Թուրշյանը՝ 1964թ. գրած իր անտիպ հոդվածում. «Արամ Մանուկյանը հայ ժողովրդի բովանդակ պատմության այն սակավաթիվ իրատես դեմքերից մեկն է, որոնց մեծությունը ճիշտ տեսնելու և ճիշտ գնահատելու համար հարկավոր է ժամանակի հեռավորություն: Քանի գոյատևի և հարատևի մեր ժողովուրդը, նա այնքան ավելի հստակորեն կտեսնի ու այնքան ավելի բարձր կգնահատի Սարդապատի հերոսամարտը, որտեղ մենք, վերջապես, բռնեցինք անկախության իրավունքի քննությունը, և այդ հերոսամարտի հաղթանակի ապահովման հետ սերտորեն միաձուլված Արամ Մանուկյանին»:

Արամ Մանուկյանի կինը, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության խորհրդարանի անդամ, բժշկուհի Եկատերինա Զալյան–Մանուկյանի մարգարեական խոսքերը, որ մահվան մահձում 1951 թվականին ասել է աղջկան՝ Սեդա Մանուկյանին. «Ես չտեսա, բայց դու անպայման կտեսնես այն օրը, երբ մարդիկ կհիշեն ու կգնահատեն քո հորը: Ես վստահ եմ, որ հայ ժողովուրդը չի մոռանա նրան»:

Եզրակացություն

Հետազոտական աշխատանքի արդյունքում կարելի է եզրակացնել, որ Արամ Մանուկյանի կյանքը ամբողջական նվիրում էր հայ ժողովրդին, նրա ազատությանը և անկախ պետականության վերականգնման համար մղվող պայքարին: Ամենուր, որտեղ նա գործունեություն է ծավալել, աչքի է ընկել քաղաքական հասունությամբ ու հեռատեսությամբ, կազմակերպչական բացառիկ ձիրքով, անշահախնդիր վարքով, անկոտրում կամքով, իրատեսությամբ և մեծագույն պատասխանատվությամբ իր ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ: Արամ Մանուկյանը ծառայում է որպես անձնագոհության վառ օրինակ, որ իր ամբողջ կյանքը նվիրաբերել էր հայ ժողովրդի ազատագրման և պետականության կայացմանը: Նրա կերպարը աչքի էր ընկնում բացառիկ հատկանիշների համադրությամբ և վայելում էր ժողովրդի անսահման սերն ու հարգանքը: Ժողովրդի ընտրությամբ «Երևանի դիկտատոր» ընտրվելու փաստը հիմնավորում է այն գաղափարը, որ նա իսկապես եղել է ժողովրդի վստահված առաջնորդը: Հայաստան ստեղծելու և այն վերակերտելու համար Արամ Մանուկյանին համեմատել են Հայկ Նահապետի հետ՝ որպես Հայոց պատմության մեջ երկու համարժեք անհատներ:

Ըստ ժամանակակիցների՝ վկայությունների՝ Արամ Մանուկյանը արժանի էր Հանրապետության հիմնադրի պատվանվանը, Հայաստանի առաջին հանրապետության ստեղծման և նրա հիմքերի ամրապնդման գործում ունեցած առաջնակարգ և վիթխարի ներդրման համար:

Գրականության ցանկ

1. «Աշխատանք», Երևան, 1919, փետրվարի 12, N 4; Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով: Դէպքեր: Դէմքեր: Ապրումներ, հ. Ե, Պէյրութ, 1966, էջ 54-55:
2. Միմօն Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Փարիզ, 1928
Արամ
3. Մանուկյան (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), . Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2009
4. Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը,
5. Բէյրութ, 1968 Հովհաննիսյան Ռիչարդ, Հայաստանի հանրապետություն, հատ. 1.
(1918–1919 թթ.), 2005, The Armenian Rebellion at Van Utah Series in Turkish and Islamic Studies, Justin McCarthy, The University of Utah Press, 2006
6. Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հատ. Ա, Թեհրան, 1982, Յուշապատում
7. Հ. Յ. Դաշնակցութեան. 1890–1950, իմբ. Ս. Վրացեան, Բոստոն, 1950